

JAKAB JULIANNA

Szerepváltás és identitásalakulás a női vállalkozóvá-válás folyamatában

Problémafelvetés és vizsgálati lehetőségek

Szerte a világon egyre több olyan vállalkozás működik, amelyet nők hoztak létre, nők irányítanak, és ők képviselik ezeket az üzleti világban. Ez a nagyon általánosított tendencia jelentős földrajzi, kulturális és gazdasági eltéréseket takar. Az állítás az európai és észak-amerikai fejlett ipari országokra jellemző legerősebben. Azokban az országokban, ahol a piacgazdasági rendszerek térhódítása nem teljes, más a helyzet. Például a szocializmus országaiiban a nők munkavállalása általános jelenség volt, a jövedelmi viszonyok és a sajátos ideológia miatti kényszerből fakadóan. Amint azonban a rendszerváltást követő események megmutatták, a női foglalkoztatottság szignifikánsan csökkent, jelenleg Magyarországon a munkaképes korú női népesség mintegy 70%-a aktív. Ebből önálló foglalkozású kb. 12%-uk.¹ A változások nyomán a munkaerőpiacon a fejlett ipari országokéhoz hasonló struktúrák vannak kialakulóban.²

Az USA-ban a nők által irányított kis- és középméretű gazdasági szervezetek aránya már a nyolcvanas években elérte, majd meghaladta a 30%-ot.³ Ezek között néhány kifejezetten csak nőket foglalkoztat, és nők számára termel és szolgáltat. Az egyik ilyen kizárólag női vállalkozás angol alapítású, természetes anyagokból készülő kozmetikumokat gyártó és forgalmazó üzletlánc, amelyet Anita Rodrick alapított, és néhány év leforgása alatt nemzetközivé vált. Ma már a világ nagyvárosaiban lévő bevásárlóközpontok többségében megtalálhatók a Body Shop-ok.

A gazdasági életben a nők jelenlétével arányosan növekszik a speciálisan nőkkel foglalkozó üzleti orientációjú non-profit szervezetek száma.⁴ A feminizmus hazájában, az Egyesült Államokban és Kanadában a vállalkozásokat támogató intézményrendszernek ma már magától értetődően részét képezik a nőkkel foglalkozó szervezetek. Ezek általában a hagyományos keretekben működnek, illetve kiegészítve azt, specifikus feladatokat vállalnak. A Kanada észak-keleti partvidékén lévő Nova Scotia tartomány fővárosának, Halifaxnak Mount Saint Vincent egyetemén pl. az üzleti

¹ Statisztikai Évkönyv 1998. KSH Budapest. 1999.

² Olga Tóth: Working Women Changing Roles, Changing Attitudes In: Magyar női szemle Hír – Nők 1999. 12.sz. In: www.tfk.elte.hu/hirnok/noi-dolgozomunka/p.69.html

³ Don Martin: Women-owned companies finally start making their mark. In: International management 1986.%. 20. p.

⁴ Lásd például Pécsen az utóbbi években megalakult ilyen jellegű szervezeteket: 1. 1994. Női vállalkozók Klubja szerveződik a városban, egy Amerikából hazatért vállalkozónő irányításával. 2. 1997-ben megalakul a Női Borrend, amely kulturális jellegű egyesület. 3. 1999-ben a JPTE önálló intézményként tervezi megnyitni – amerikai segítséggel – a Center for Women in Business elnevezésű nők számára képzéseket, tanácsadást és kutatásokat végző intézményt. (Campus, 1999. Április. 64. p.)

tudományokkal foglalkozó fakultás mellett önálló intézetként dolgozik a Women in Business Institute, amelynek céljai és tevékenységi köre a leendő pécsi intézetével csaknem azonosak.⁵

Ezeket a tanácsadó, támogató szervezeteket egy létező társadalmi szükséglet hívta életre. A nők, akik aktív éveik alatt megjelennek a munkaerőpiacon és ott önálló tevékenységet folytatnak, a fent említett intézmények léte által bizonyítottan a hagyományos keretekben elérhető és megszerezhető erőforrásokon kívül valamilyen más támogatást is igényelnek, amelyet a korábban létező és működő szervezetek nem képesek felvállalni. A szükségletek sokféleségének elemzése is tárgya a leendő kutatásoknak. Előjáróban és hipotézisként azonban ideje megfogalmazni azt a kérdést, hogy vajon ez az eltérő igény, amely létrehívta mindazokat a klubokat, csoportokat és jogi keretben működő társulásokat, ahol a nők megtalálják vagy megtalálni vélik a sikeres munkájukhoz hiányzó erőforrásokat, milyen természetű. Abból az átmeneti helyzetből adódik-e, ami a XX. században megfigyelhető és egyre gyorsuló emancipációs folyamat eredményeként a nyugati civilizációban élő nők életének társadalmi kontextusaként létezik, és így része, mintegy megnyilvánulási formája az identifikáció egy újfajta lehetőségének. Vagy valódi különbözőségből adódó, korábban is létező motivációs erők felszínre kerülésének jele, amikor a társadalmi viszonyok ennek eredményeképpen fellazulnak, és teret engednek ezeknek az energiáknak.

A kérdés mögött az a feltevés áll, amely szerint még nem egyértelműen világos, hogy milyen gyökerekből táplálkozik az emancipációs folyamat. Az, hogy a nők biológiailag és pszichikusan eltérő lények, és sajátos hormonális szabályozottságuk révén másként érzékelik a világot, más észlelési sémáik vannak, a pszichológia és az orvostudomány által igazolt és alapvető tapasztalati tény. Anne Moir és David Jessel 1992-ben magyarul is megjelent könyvükben⁶ ismertetik mindazoknak a huszadik századi kutatásoknak az összefoglaló eredményeit, amelyek rávilágítanak a két nem eltérő képességei, készségei, magatartásformái közti eltéréseket okozó agyfejlődés- és működésbeli különbségekre. Ilyen jellegzetes eltérés pl. az agy hormonális szabályozási rendszere, aminek eredményeképpen a férfiak térérzékelés képességében szignifikánsan jobbak, mint a nők, a nők viszont a non-verbális kommunikációs jelzések dekódolásában és értelmezésében kiemelkedők. Mindez persze nem magyarázat az eltérő társadalmi szerepvállalásra. A konkrét viselkedések biológiai értelmezésének elfogadhatósága nagymértékben megkérdőjelezhető olyan szerzők mint például Csányi Vilmos⁷ munkássága alapján, akinek írásai rávilágítanak arra, hogy érzékelésünket és gondolkodásunkat mennyire meghatározzák a társadalmilag kialakult, és – mint ez mára nyilvánvalóvá vált –, akár genetikailag is kódolt szokások és értékek.

Pierre Bourdieu mélyreható és szemléletes elemzése⁸ részletesen bemutatja a patriarchális társadalom több évezredes struktúrájában kialakult, mind tudatos és tudatalatti, mind testi szinten működő viszonyrendszert, amelynek vizsgálata már csak azért is nehéz, mert „... – olyan intézményről lévén szó, amely ... úgyszólván telje-

⁵ Szerző 1999. nyarán közel egy hónapot töltött az intézményben, ahol a Nők a vállalkozásban c. programjuk ösztöndíjas hallgatója volt.

⁶ Anne Moir, David Jessel: *Agyszex Női agy – férfi ész?* Gondolat Kiadó Budapest 1992.

⁷ „Adott kultúrán belül semmi sem írja elő, hogy bizonyos biológiai adottságoknak feltétlenül meg kell nyilvánulniuk a kultúra gyakorlatában, vagy éppen kulturális szabályokkal állandóan elnyomni, mérsekíteni szükséges ezeket. ...a kultúra néha éppen azáltal valósít meg sikeres adaptációt, hogy a biológiai tényezőket visszaszorítja, szabályozza.” In: Csányi Vilmos: *Az emberi természet Humánológia Tudomány – Egyetem Vince kiadó Budapest 1999. 161. p.*

⁸ Pierre Bourdieu: *Férfiuralom.* In: Replika, 1997. Budapest.

sen be van tagozódva az objektív társadalmi struktúrákba – azokat az észlelési és gondolkodási kategóriákat alkalmazza a megismerés eszközeként, amelyeket a megismerés tárgyaként kellene kezelnie.”⁹

Bourdieu ismeretelméleti megközelítése minden e témában gondolkodó szerző számára az egyetlen – nehezen – járható utat kijelölő megközelítés. A különböző tudományterületek művelői, mint pl. a differenciálpszichológia, humánétológia, szociobiológia, orvostudomány stb., számára a nemek különbségének kutatása és az ezzel kapcsolatos témák az értékviták darázsfészkébe való belenyúlással egyenlők. A szerző tisztában van azzal, hogy jelen írás is ezeknek a kategóriájába tartozik, és ezért előljáróban igyekszik tisztázni saját értékválasztásait, illetve ezen túlmenően igyekszik elkerülni – amennyire ez a XX. század második felében Magyarországon felnövekedett tudatos nőnemű lény számára lehetséges – mind a harcoss feminizmus, mind a Bourdieu által említett beágyazottságból eredő alárendeltségből származó tudattalan elnyomottság álláspontját. Ám e két nézőpontot kevesebb választja el egymástól, mint első látásra gondolhatnánk. Ugyanis mindkettő alapvetően egy polarizáló, elkülönültségre törekvő gondolkodásmód, amely a különbségek hangsúlyozásával és a társadalmi gyakorlatban ezek szimbolikus tőke erejű alapjainak szélesítésével a nemek között meglévő különbségeket hatalmi különbségekké formálva és/vagy azt megerősítve hat.

Hogy a fent említett biológiai különbségek predeterminálják-e a nők társadalmi munkamegosztásban elfoglalt és az utóbbi évszázadban jelentős változásokon keresztülment helyzetét – erre a kérdésre többféle válasz született már eddig. Jelen tanulmány szempontjából az operacionálizálható kérdésváltozat úgy hangzik: vajon mi történik a nőekkel, mint egyedi személyiségekkel szociálpszichológiai szempontból, amikor életük egy szakaszában döntést hoznak arról, hogy vállalkozó szerepet vesznek fel a repertoárjukba?

A kérdés vizsgálatához el kell különítenünk a női populáció egy bizonyos csoportját. Ezek a nők sajátos életformájukkal és a munkamegosztásban való részvételükkel specifikálhatók. Azaz megragadni őket a szociális helyzetük alapján lehetséges. Vizsgálódási területként jöhetnek még szóba azok az önálló értelmiségi pályán lévő nők, akik mind idő- és energiafelhasználásuk, mind a döntésekhez és a hatalmi lehetőségekhez való hozzáférésük szempontjából hasonló helyzetben vannak, mint a vállalkozónők.

Nem különíthető el a kérdés attól a történelmi-társadalmi környezettől, amelyben a folyamatok lezajlanak. A Magyarországon az utóbbi évtizedben történt gazdasági és politikai változások a társadalmi kapcsolatrendszer dimenziójában egy sajátos tendencia formájában is megnyilvánulnak: át- és újraíródtak szerepek, szerepfelfogások. Az átmenet idején nemcsak megrendültek és követhetlenné váltak korábbi identifikációs sémák, de ezzel arra is a korábbinál tágabb lehetőség nyílt, hogy újakat fogalmazzon meg a társadalom, jelenkori igényeinek és beállítódásainak megfelelően. Ezt a folyamatot ismerteti a munkavállalói és a vállalkozói szerepváltások szempontjából a szerző egy korábbi cikkében.¹⁰ A társadalmi értékrend és az új azonosulási lehetőségek az egyén belső dinamikai folyamatainak eredményeként létrejött személyes változások manifesztálódása számára tág és egyszersmind segítő, katalizáló kontextust teremtettek. A vállalkozói motivációk cselekvésbe fordítását nem gátolták

⁹ I.m.: 7. p.

¹⁰ Jakab Julianna: A munkavállalói szerepváltásról avagy Hova tűntek az emberek a hajnali buszmegállóból? In: Vezetéstudomány 1994./5. Sz. 55–59. p.

tovább írott és íratlan társadalmi szabályok, lehetővé – és sokak számára kényszerré – vált a piaci mechanizmusok szabályrendszere által körülhatárolt keretek között megvalósítani korábban elképzelhetetlen személyes és/vagy gazdasági törekvéseiket.

A rendszerváltás, mint kritikus kulturális-történelmi kontextuális tényezője az identitásképzési folyamatoknak, minden bizonnyal a női vállalkozók én-rendszerének újrakonstruálásában is lényeges szerepet játszik, a személyiség alakulásának dinamikáját meghatározó társadalmi keretként. Miközben a piaci szféra szélesedett, majd általánossá vált a magyar gazdasági rendszerben, mind több cselekvő ember számára jelentett lehetőséget egy újfajta önmegvalósításra.

A nők ebben a folyamatban hagyományos szerepük miatt egy sajátos helyzetben voltak és vannak ma is. Többségük a szocializmus idején a teljes foglalkoztatás ideológikus kényszere miatt általánosnak mondható kétkeresős családmódelben egyszerre volt családanya és dolgozó nő. A munkanélküliség a nyolcvanas évek közepétől egyre inkább reális lehetőségként merült fel a gazdaságpolitikai zsargonban, és néhány évvel később, a rendszerváltást követő években valóságosan is egyre növekvő arányban váltak a nők állástalanná.¹¹ A bizonytalan egzisztenciális helyzet nem csak a nőket érintette, hanem a férfiakat is. Ebben a szituációban, az állami paternalizmus drámaian gyors leépülésének idején a munkavállalók jelentős hányadának kellett szembenéznie azzal, hogy a legalapvetőbb szükségletek kielégítése válik kérdésessé.

A megoldás ettől kezdve csak egyéni lehet. Az önmagunk fizikai és szociális jólétéért való felelősségvállalás kötelezettsége, mint makroszintű társadalmi szituáció a II. világháború óta több generációnak kimaradt az életéből. Hirtelen megváltozott a környezet, megnőtt az alkalmazkodási kényszer, és az események, amelyek elöl kitérni nem lehetett, az egyéni élettörténetnek jelentőségteljes részévé váltak. Arra kényszerítve az embereket, hogy miközben külső, fizikai szinten igyekeznek megoldani helyzetüket, egy intenzív lelki működés során újrakonstruálják saját magukra vonatkozó tudásuk hatalmas rendszerét. Ez a kreativitást és nagy pszichikus energiákat igénylő folyamat szinte minden mentálisan egészséges felnőtt magyar állampolgárban lezajlott.

Mi történhetett azokban a nőkben, akik úgy reagáltak erre a szituációra, hogy vállalkozóvá váltak? Az aktuális énképük, amely ettől kezdve az új szerepnek megfelelően tartalmaz bizonyos – később részletesen tárgyalandó – sémákat és elemeket, vajon milyen integrálási kényszereknek van kitéve jelenleg is? Hogyan élnek meg női szerepeiket, van-e ennek valamilyen mérhető, szignifikáns sajátossága, azaz eltérése akár az alkalmazottként, akár a főállású anyaként működő nőkéhez képest? Vajon milyen lelki tényezők segítik és erősítik a nőknek ezt a választását? Van-e, és milyen előrejelzője az én-rendszerben ennek a szerepnek? A döntést megelőzően milyen változások zajlanak az egyénben, hogyan alakul az énképe, vannak-e megragadható sémák, amelyek összefüggésben vannak ezzel a döntéssel? Mennyire tekinthetők nőnek ezek a nők?

A fenti kérdésekre adható válaszok és az azokból adódó következtetések nemcsak a vállalkozóképzők és a gazdaságpolitikusok szempontjából relevánsak. Ma, amikor a Föld lassan lakhatatlanná válik, és a természeti erőforrások kimerülnek, amikor a felhalmozott fegyverkészletek és a katonai potenciál fenntartása akkora összegeket köt le a nemzetek költségvetésében, amiből a harmadik világ éhezőinek problémáit rövid idő alatt meg lehetne oldani, és amikor a közösségek atomizálódásának eredményeképpen a nyugati civilizációkban elgyökértelenedő ember reprodukciós készte-

¹¹ A témával kapcsolatosan lásd részletesebben: Magyar női szemle Hír-Nők 1999. 2. sz.

tései olyan szintre csökkennek, hogy az az országok népességének abszolút csökkenéséhez vezet, nehéz kikerülni a kérdést, vajon az üzleti világ elnöiesedése, az úgynevezett feminin értékek térhódítása a világgazdasági rendszer működésében vajon milyen hatást váltana ki?

A politikai hatalomból való részesezés gazdasági potenciál kérdése. A makroszinten jelentős döntésekhez való hozzáférés szempontjából a nők ma még kisebbségnek számítanak. A gazdasági életben való jelenlétük azonban világméreteken is, és a rendszerváltozást követően Magyarországon is gyorsuló ütemben válik erőteljesebbé az utóbbi évtizedben, és befolyással van annak kultúrájára. A menedzsment szakirodalom számon tartja a női vezetőket, és összehasonlítja a nők által irányított szervezetek eredményeit a többi profit-orientált vállalkozás eredményeivel.¹² Az eredmények ismertetése nem célja a tanulmánynak. Vessük tekintetünket az egyénre, és annak belső történéseire. Lehetséges-e úgy nőnek lenni, hogy közvetlen befolyással legyünk a világ eseményeire, és el tudjuk látni a reprodukciós feladatainkat is?

A női élettörténeti forogatókönyveknek létezik egy kulturális készlete.¹³ A magyar nők számára a tipikus forogatókönyvkészletnek sem a szocializmus, sem az azt megelőző történeti korok idején nem volt eleme a vállalkozónői script. Ami azt jelenti, hogy ha egy nő ma erre a munkapiaci státuszra lép, ezzel női identitásának egy új minőségét kényszerül kidolgozni. A környezettel való dialógusban feltehetően a „más” vagy a „különös” kategóriájába sorolódik ez a lépés, attól teljesen függetlenül, hogy az illető döntését mennyire befolyásolták külső vagy belső motivációs tényezők.

Nézzük meg, hogyan funkcionál a hagyományos házasság, milyen női személyiségkép és feltételezhető script rajzolódik ki ebben a dimenzióban, amely számunkra vonatkoztatási alap lehet a további összehasonlításokhoz.

Rendkívül érdekes, és a témához közelálló vizsgálat eredményeit közli Vargha¹⁴ cikkében. Kutatásaiban verbális tesztek (CPI, Coping-teszt), valamint projektív eljárások (Szondi-teszt) segítségével megvizsgálta a házaspárok házasságukkal való elégedettségét és személyiségük összefüggéseit. Azt találta, hogy nők esetében a jó benyomáskeltés igénye pozitív korrelációban áll a házasság bevalásával, és az intelligencia, az egyéni ambíciózusság, függetlenségre való törekvés negatívan befolyásolja mind a férj, mind a feleség elégedettségét. Nem esik viszont szó arról, hogy valójában milyenek ezek a kapcsolatok. Néhány kiegészítő változó, mint pl. a hagyományos értékek tisztelete, a férfi introvertáltsága, mint pozitívan befolyásoló illetve előrejelző tényező, valamint a neurotikusság illetve emocionális labilitás, mint negatívan korreláló változó tovább finomítják a képet.

Ha azonban megfordítjuk az objektívet, és szemügyre vesszük a leírtak alapján ideálisnak vagy jó házasságra alkalmas egyének személyiségét, kiderül, hogy a hagyományos értékeket nagyra tartó, konzervatív, introvertált férfiak, valamint az öltözködésükkel és fizikai megjelenésükkel törődő, nem intelligens, nem önálló nők lépnek olyan kapcsolatba egymással, amellyel elégedettek. Ezek a házasságok az összes házasságokon belül egy speciális típust képviselnek. A hagyományos polgári házasság képe rejlik ebben, ahol a férfi a családjáért dolgozik, és más kapcsolatai, elfoglaltságai nem jelentősek, a nő pedig a tisztaság és rend fizikai szintjéig megvalósi-

¹² Ld. pl.: Human Resource Management, International Management, Training, HR Focus, stb.

¹³ Gergen, K. J., Gergen, M. M.: Narrative and the self az relationship In: Pataki Ferenc: Élettörténet és identitás 2. In: Pszichológia 1996. 1–2. Op- cit. 11. p.

¹⁴ Vargha András: A házaspárok személyisége és a házasság jósága. In: Magyar Pszichológiai Szemle 1992/93. 1–2. sz. 61–68. p.

tásával van elfoglalva, férje feltételezett intellektuális fölényét erősíti, és anyagi szintjüket tekinti a család társadalmi státuszának fokmérőjeként.

Ezeknek a kapcsolatoknak az egyensúlya viszonylag könnyen kialakul. A szerepek komplementerek, a fő cél a stabilitás, ami a gyerekek számára a korai időszakban megfelelő keret a felnövekedéshez. Ha azonban elképzeljük ezt a családot a rendszerváltás forratagában, amint a férj munkanélkülivé válik, rögtön szembetűnik ennek a formációnak az alacsony szintű adaptibilitása. Lassan változó környezetben viszonylag stabilan működő családi rendszer lehet, de a mai körülmények között, amikor a világ változásának sebessége eléri az egyéni alkalmazkodóképesség határát, és ahol a szakemberek intenzíven foglalkoznak az identitásképzési folyamatok súlyos problémáival, inkább csak elméleti lehetőség ennek a fajta kapcsolatnak a túlélésre való alkalmassága. Az sokkal inkább feltételezi ma a személyiség rugalmasságát, az én-rendszer aktuális részének aránybeli növekedését.

Egy másik, az eredmények értelmezésével kapcsolatos kérdés az elégedettség fogalma. Az elégedettség, mint tudjuk, motivációhiányos állapot. Jelentheti azt, hogy az egyén már elérte az áhított kielégítettségi szintet, elvárásainak megfelelően alakulnak a dolgok. Nem mond azonban semmit arról, hogy milyen a motiváció szintje, iránya, és ezen keresztül a kapcsolat maga. Egy azonban biztos, hogy megfelel a társadalmi-kulturális szintű sémáknak. A társadalmi – kulturális hagyományokkal kongruens férfi – nő szereposztásban élni azt jelenti, hogy olyan identifikációs sémára támaszkodik a kapcsolat, amely nem szorul semmilyen további magyarázatra, öngazolásra. Ez feltehetően tovább erősíti a felek elégedettségét, énjét, biztonságérzetét. Azaz Vargha írásából olyan következtetésre juthatunk, amely önmagát magyarázza: jó házasságban élhetek, ha az olyan, mint amelyet a társadalom értékrendje jónak tart.

A fentiekben Vargha vizsgálatával kapcsolatban leírtak nem tekinthetők tudományos megalapozottságú állításoknak, inkább kérdésheltevéseknek, amelyek viszont kijelölik további vizsgálati lehetőségeknek az irányait. Ebben az irányban tehát nem kívánjuk folytatni utunkat. Nézzük, hogyan ragadhatnánk meg másképpen a női vállalkozói szerepet, mint lehetséges és konstruktív létezőmódot, ha a hagyományos házasságban betöltött női szerep nem tekinthető kiindulópontnak. Létezik-e önmagában, nem egy antagonisztikus viszonypár elemeként? Manapság senki sem születik vállalkozónőnek. A vizsgálatban arra a csoportra érdemes koncentrálni, amelynek tagjai más státuszban is megjelentek korábban a munkaerőpiacon és így képesek olyan én-reprezentációk felidézésére, amely ehhez az életszakaszhoz kötődik. Számukra a vállalkozóvá válás egy változási folyamat eredményeként jelenik meg, amint arra figyelmet fordítani szeretnénk.

A változási lehetőségek közül azokat tekinthetjük sikeres és megvalósult eseteknek, amikor az énrendszer elemei közötti kapcsolat újra harmonikussá válik, és tartósan nem köt le energiákat a rendszer fenntartására, azaz a felvállalt szerepek között lévő esetleges kezdeti konfliktusok megoldódnak, és kialakul az új egyensúly. Ez az 'OK' állapot egy nehezen definiálható helyzet, megragadásának feladata valószínűleg az egészség fogalmának meghatározási nehézségeivel hasonlatos. Egészséges, ami nem beteg – és ez nem pillanatnyi, vagy diszkrét egységekben megjelenő valóság, hanem valamilyen tendencia, amely a kontinuum szélső értékeinek meg nem valóslását jelenti. Az egészség – betegség kontinuumon a betegséget, mint a létező és funkcióképes átlagtól való eltérést regisztrálják a szakemberek. A fenti megközelítés egy negatív definíciót körvonalaz.

Gyakorlatiasabban fogalmazva, ha léteznek mentálisan egészséges vállalkozónők, akik képesek mind a vállalkozói, mind a családi szerepeik ellátására tartósan, akkor azt állíthatjuk, hogy ez a kettős szerep, mint lehetőség rendelkezésre áll a nőknek, és ehhez képest tekinthetjük a többi megoldási változatot, akár ontogenetikus, akár filogenetikus folyamatlépcsőként vagy alternatívaként. A szerepek megformálását egészségesnek tekinthetjük, ha ennek során sem maguknak, sem a szerepkeretük tagjainak sérüléseket nem okoznak, és mindez nem külső kényszer hatására zajlik, hanem egy sajátos belső pszichikai egyensúlyi állapottal jár együtt.

Vállalkozónőnek lenni azt jelenti, hogy az egyén meg kell, hogy váljon a társadalmi környezet által felkínált identifikációs sémarendszer kínálta támogatástól, sőt azzal szembeszegülve kell, hogy felépítse én-rendszerét. Az a lépés, amely az egyént erre vezeti, feltehetően magas motivációs energiák által generálódik. Nem véletlen, hogy a bevezetőben említett támogatás iránti szükséglet, ami a női intézmények létalapját jelenti, olyan erős. Feltehetően ez képes helyettesíteni a társadalom helyeslését.

Honnan származnak ezek a motivációs energiák? Történik-e módosítás az élettörténeti scriptben vagy az már magában foglalja a vállalkozói szerep lehetőségét? Miben ragadható meg ez a lehetőség?

Itt kell szó essék a korábban említett sémákról, amelyek, mint az énrendszer részét alkotó, akár jelenbeli, akár csak potenciálisan megvalósuló énrészek lehetővé teszik, hogy motivációs energia generálódjék és konkrét cselekvésekben manifesztálódjon. Mielőtt ezeket körvonaloznánk, fontos megemlíteni még egyszer, hogy jelen tanulmány műfaját tekintve problémafelvetés, azaz a leírtak hipotézisként kezelendők. A konkrét vizsgálati eljárások feltérképezése, a populáció kiválasztása folyamatban van, és mivel a kérdés érzékeny és bonyolult, nem kerülhető meg a széles elméleti alapozás. Most tehát néhány olyan, hipotetikus szignifikáns tényező kerül említésre, amely a vállalkozói lét szempontjából releváns, és kapcsolódik a női identitáshoz.

A szervezet- és vezetéspszichológia az ötvenes-hetvenes években rengeteget foglalkozott a vezetői személyiség és viselkedés vizsgálatával.¹⁵ A releváns megközelítések egyike sem vonatkozott a személyiségre, a vonáseméleti megközelítés nem bizonyult értelmesnek. Ugyanakkor mindmáig léteznek és használatosak olyan, a hagyományos személyiségteszteken alapuló, általában faktorképzéssel dolgozó eljárások, amelyek segítségével vállalkozói és vezetői profil mérhető. A menedzsment szakirodalom ismeri a vállalkozói személyiségtípus fogalmát, melynek jellemző vonásai az önbizalom, a pozitív énkép, a jövőorientáltság, a magas teljesítménymotiváció, a kockázatvállalás és a kudarctűrés magas szintje, valamint a kreativitás. Ezeknek a vonásoknak a megjelenése a két nem képviselőiben esetleg módot adhat valamelyes következtetések levonására. Feltehetően léteznek nemi különbségek a kockázat és ezzel összefüggésben a célkitűzés kezelésében, ahogy arra az idézett kanadai vizsgálat rámutat¹⁶. Ezenkívül a versengési magatartásban is létezik lényeges nemek közötti különbség: a női versengés – mind a saját nembeliekkel, mind a férfiakkal – rendszerint burkolt formában zajlik.¹⁷ Ez a rejtettség a vállalkozói szerepben megszűnik, elfogadottá válik, és konstruktív erőként használható. Érdekes kérdés,

¹⁵ Tannenbaum–Schmidt, 1958., Michigan State Univ. 1964., Fiedler, 1967., Ohio State Univ. 1973., Lewin, 1975., Likert, 1978., In: Bakacsi im. 316–354. p.

¹⁶ A férfivállalkozók sikerességével szignifikáns pozitív korrelációt mutat a célkitűzés realitása. In: Helen Mallett – Wendy Doyle: *The Women's Start up Process in Business* kézirata, Mount Saint Vincent University Halifax, Nova Scotia 1999.

¹⁷ Fülöp Márta: A versengés pszichológiája I–II–III. In: *Pszichológia* 1995. 4., 1996. 1. 2. sz.

hogyan vajon hogyan hat ez a családi szerepekben való viselkedésre. Feltételezhetően itt is kiélesedik, vagy legalábbis tudatosabbá válik a versengés.

Nagy jelentősége lehet azoknak a családi mintáknak, amelyek általam „korai modelleknek” nevezett részét képezik a vállalkozói identitás én-releváns információ-halmazának. Ha a vállalkozóvá válást identifikációs folyamatnak tekintjük, ez egyéenként nagyon különböző mértékben előrehaladott lehet. Azokban a családokban, ahol a nők több generációra visszamenőleg házon kívül is dolgoztak, feltehetően máshol tart a folyamat. A hagyományos modellt követő családokban kisebb valószínűséggel fordul elő akár válást követően az új típusú, vállalkozói szerep választása. Nyilván, az egyéni döntések befolyásoltsága többirányú: történeti–nemzeti–kulturális, családi és személyes egyszerre.

Ahhoz, hogy ezeknek a tényezőknek a relevanciája, mintázata és befolyásának processzusa feltárható legyen, az én-pszichológia módszertani bázisára támaszkodva ki kell dolgozni az információk összegyűjtésére alkalmas interjúfonalat. A kérdőívek, mint adatgyűjtésre szolgáló módszerek feltételezésem szerint nem képesek megragadni a jelenség mintázatait, hiszen az egyéni változások széles variációjából éppen azt kellene leszűrni, ami aztán egy későbbi lépcsőben kérdőív formájában koncentrálnálható kognitív kerete lehet a témáról való gondolkodásnak. Első lépésként lehetőleg egy széles és nem-specifikus tartományban kell megkezdeni a tájékozódást.